

Ali Bardakoğlu ile Türkiye’de Fıkıh Çalışmaları Üzerine

Genel olarak eğitim hayatınızdan bahsedebilir misiniz? Fıkıh ve genelde İslâmî ilimler birikimini nasıl elde ettiniz? Özel ders okudunuz mu?

İstanbul İmam Hatip Okulundan (1970) sonra İstanbul Yüksek İslam Enstitüsünü (1974) ve İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesini (1975) okudum. Kısa sürelerle öğretmenlik ve hakimlik yaptıktan sonra 1976 yılında Kayseri Yüksek İslâm Enstitüsü’nde fıkıh asistanlığına başladım. Hukuk fakültesinde hayli ilerlettığım lisansüstü çalışmamı bırakıp Erzurum Atatürk Üniversitesi İslâmî İlimler Fakültesi’nde İslâm hukukunda doktoraya başladım ve “İslam Hukukunda ve Mukayeseli Hukukta İcâre Akdi” konulu tezimi 1982’de tamamladım.

1970’li yıllar İstanbul’da muhafazakar gençlik henüz ideolojik ve siyasî kamplara ayrılmamıştı ve dinî değerlere bağlı kalarak modern hayatla nasıl başa çıkacağı konusunda bir arayış içinde idi. O yıllarda bugün hepsini rahmetle andığımız Necip Fazıl, Nurettin Topçu, Mahir İz, Nihat Sami Banarlı ve benzeri aydınlar, MTTB ayrı birer okul idiler; etraflarında belli halkalar oluşmuştu; M. Akif, Seyit Kutup ve Muhammed Kutup, Peyami Safa, Cevat Rifat Atilhan vb. çok okunuyordu. M. Şevket Eygi ve Kadir Mısıroğlu da gündemdeydi. Bütün bu farklı eğilimler farklı ağırlıkta da olsa bizim kuşağın üzerinde kalıcı izler bıraktı. Bir kısmı ileriiki yıllarda hala o günlerin heyecanını ve sıcak gündemini zihninde canlı tutsa da ilim yolunu seçenler bu birikimi diğer alanlarda okuyup dinledikleriyle birleştirip daha karma bir yol izlediler. Hukuk fakültesi öğrenciliğim esnasında dinî ilimlerle, özellikle de tefsir ve fıkıhla ilgim artarak devam etti. Doğrusu İstanbul’da bulunduğum yılların eğitim ve öğrenim hayatım açısından çok verimli geçtiğini, asistanlığa başladıktan sonra da günümüze kadar fıkıh/hukuk öğrenciliğimi hala devam ettirmekte olduğumu rahatlıkla söyleyebilirim.

Sizi en çok etkileyen fıkıh eserleri ve fakihler?

Doktora tezimi hazırlarken en çok kullandığım eserlerden mesela Şemsuleimme Serahsî'nin *Mebsû't*u, Radiyyuddin Serahsî'nin *el-Muhî't*i, İbn Hazm'ın *el-Muhallâ's*ı ile İbn Kudâme'nin *el-Muğnî's*i ilk aklıma gelenler. Bu tür eserler bir konuda farklı fikhî görüşlerin resmi geçidini vermekle yetinmez, onların arkasında yatan hukuk mantığını, metodolojiyi, bağlama göre aynı delilden nasıl farklı sonuçlar çıkarılabileceğini ve gelenek içindeki çok sesliliği de gösterir. Fakültede yıllarca okuttuğum İbn Rüşd'ün *Bidâyetü'l-müctehid*'i, Molla Hüsrev'in *Mir'ât*'ı ve Hallâf'ın *Usûl*'ü, vâkıât/nevâzil ve hilâfiyat eserleri de bu yönüyle önemli örneklerdir. Yine klasik dönemden Karafî, son dönemden Mustafa Ahmed Zerka dikkatimi çekmiştir.

Medrese usulü ders okudunuz mu? Eğitiminiz bakımından medreseli olmamanın eksikliği veya zararı söz konusu mu?

Lafzî anlamıyla medrese usulü ders okumadım. Ancak İstanbul (Fatih) İmam Hatip Okulu'ndaki öğrenciliğimin son yıllarında (1967-1970) Ezher mezunu rahmetli Ahmet Muhtar Büyükçınar'dan yıl içi ve yaz kamplarında İslâmî ilimlerin çeşitli klasiklerini okumaya başladım ve Büyükçınar Hoca ile bağımız Yüksek İslam Enstitüsü ve Hukuk Fakültesi öğrenciliğim yıllarında da devam etti.

Medrese eğitiminin fayda ve zararı bu eğitimi veren kişinin tavır ve yöntemine bağlı olarak değişir. Klasik metinler karşılaştırmalı şekilde, ulemaya ait görüşler tarih ve toplumun akışı içine yerleştirilerek ve nas-rey ayrımı yapılarak okutulursa, neticede de klasik birikimin kahir ekseriyetinin ulemanın kişisel rey ve içtihatları olduğu fark ettirilirse mutlaka faydalıdır; ama bu eğitime sınırlı bir zaman ayrılması kaydıyla. Bu yöntem izlenmezse taliplere verilen medrese eğitimi onların zihin dünyaları etrafında giderek surlar örür, onlara sanal bir mutluluk alanı sunar ve medreselinin belli bir zaman sonra dış dünya ile irtibatı kesilir.

İslâmî ilimler alanında doktora yapan ilk nesildensiniz. Önceki neslin sorun ve ilgileriyle aranızda ne gibi farklar var?

O dönemlerde İmam Hatip Okulları ve öğrencileri resmî mehafilde ve kamu oyununda hissedilir biçimde üvey evlat muamelesi görüyor; genelde muhafazakar kesimlerin ilgi ve teveccühü ile ayakta duruyordu. İmam hatip okulundaki hocalar bu durumu öğrencilerin yarınlara daha iyi hazırlanması ve toplumda yer edinmesi yönünde önemli bir motivasyon olarak gördüler ve taşıdıkları idealleri öğrencilerine aktarmakta çok başarılı idiler. Bu sebeple mesela İstanbul (Fatih) İmam Hatip Okulu'nda öğretim kadar belki ondan da daha fazla eğitime, ruh ve idealizm telkinine ağırlık veriliyordu. O gün için haklı sebepleri bulunan bu eğitim tarzının üniversiteye girişte ve sonrasında hayat mücadelesinde önemli bir motivasyon kaynağı olduğu açıktır; ileri yaşlarda ne gibi etkisinin olduğu ise bahs-i diğer.

Yüksek İslam enstitüsünde ise birkaç nevi hoca grubunun bulunduğunu gördük ve bizi en çok etkileyenler iyi ilim adamı olmamız telkininde bulunan ve bunun için gayret eden ilim ehli hocalarımız oldu. Bu hocalarımı şükranla, aralarından ahirete uğurladığımız B. Topaloğlu, M. Tancî ve M. Sofuoğlu’nu ve diğer hocalarımı rahmetle anmak isterim. Bu hocalarımız geleneksel dinî eğitim ile üniversite-akademik eğitim arasında bir ara nesli temsil ediyordu ve neo-klasik diyebileceğimiz bir çizgiye sahipti. 1982’lerde enstitülerin fakülteye dönüşmesi ve üniversite bünyesine intibak süreci ise hayli sancılı oldu ve birçok tartışmayı doğurdu. Enstitülerdeki öğretim elemanlarının daha önce hazırladıkları tezlerin akademik sürece alınarak tez savunmasında başarılı bulunanların doktor unvanını alması ilke olarak benimsense de bu süreçte kutuplaşmalar, genellemeler ve duygusal ortam yüksek İslâm enstitülerinin akademik gelişimine zarar verdi ve bu kurumların üniversite ortamına sağlıklı biçimde intibakını aksattı. Ancak yeni YÖK sistemi ve üniversitelerin Anadolu sathına hızla yayılmasıyla birlikte üniversite ve fakülte geleneği de hayli değiştiğinden aksaklıklar fazla hissedilmedi; akademik kadro ve unvan sorunları da aşıldığından imam hatip okullarının devamı olan bir çizgide kendiliğinden bir buluşma gerçekleşti. Bugün ilahiyat fakültelerinde aynı çizginin ağır aksak devam ettiğini görüyoruz.

Fıkıh çalışmalarının ve fıkıh eğitiminin son 50 yılı hakkında neler söyleyebilirsiniz (öncelikle Türkiye’de, ayrıca İslam ülkelerinde)? Türkiye’deki İslam hukuku araştırmalarının (özellikle metot/usul açısından) en önemli sorunu/sorunları olarak neleri görüyorsunuz?

Bu soruya ayrıntılı olarak ve maddeler halinde cevap vermem gerekiyor:

a. Günümüz fıkıh öğretiminde en temel sorunlardan birisi fıkıhın insanî, beşerî ve tabîî yönü, yani tarihin akışıyla olan irtibatı göz ardı edilerek öğretiliyor oluşudur. Şunu demek istiyorum: Hz. Âdem’in çocuklarından itibaren insanların dünya hayatı, bir arada yaşamının gerektirdiği kurallar ve sorunlarına çözüm bulma tecrübesi değişerek gelişti. İnsan fıtratına dayanan marûf ve münker ayırımı her toplumda var oldu. Bu sahici bir durum ve ilâhî iradenin dâhilinde bir husustur. Sosyal yapı, aile hayatı, ekonomik ihtiyaçlar süreklilik içinde değişiyor. Toplum düzenini bozan aykırı davranışlara insanlar dün farklı bugün farklı tepki vermekte ve yaptırım uygulamakta. Ancak bu değişim içinde sabit kalan bir öz ve çekirdek de varlığını hep korumuştur. Yani süreklilik ve istikrar içinde bir değişim söz konusudur. Hem belli bir ortak payda hem de değişim bir arada, bir birini nefyetmeden yaşatılıyor. Dünyanın neresine bakarsanız bakın, insan tabiatının ortak paydasını bulursunuz. Bu da Allah’ın insanı belli bir kıvamda, belli bir fıtratta yaratmış olmasının tabîî sonucudur.

Fıkıh öğretiminde Kur’an ve sünnet fıkıhını, ahkâm içeren âyet ve hadislerin medlûlleri ele alınırken, Kur’an’ın nâzil olduğu ve Hz. Peygamber’in yaşadığı

dönemin şartları, sosyal yapı, tarihî arka plan da genelde göz ardı edilmekte; sosyal bilimlerin genel metodolojisi, insanlığın genel tarihi ve bu akış içinde toplumsal kural ve kurumların gelişim seyri, kültür tarihi, antropoloji, sosyoloji gibi alanlar yeterince dikkate alınmamaktadır. Bunun için de öğrencinin zihin dünyasında fıkıhın temsil ettiği sahanın İslâm toplumlarında hiç değişmeksizin bugüne geldiği, fıkıhın kaynağında yer alan lafızların yerel/nesnel gerçeklikle irtibatı olmayan kutsal bildirimler olduğu fikri yerleşmektedir. Oysa fıkıhın en temel özelliği hayatın içinden ve hayatla beraber, insan unsuruna dayanıyor olmasıdır. İnsan tabiatı ve insanların hayat tecrübesi ile beraber yürümesi ve bu yürüyüş içerisinde dine aykırı olmamayı sağlıyor olmasıdır.

b. Fıkıhın bir metot, felsefe ve kuramını içeren *usul* yönü, bir de hayatın akış seyrine paralel olarak ve daha münferit meseleler üzerine yoğunlaşarak gelişen *furû* yönü vardır. Furû-ı fıkıhı, Müslümanların ameli hayatını üst bir bakışla önceden belirleyen katı kurallar yığını olarak değil, hayatla ve sorunlarıyla tam bir iletişim içinde gelişen, bu nedenle içinde geliştiği bölge ve dönemin kültürünü de içeren bir tecrübe birikimi olarak görmemiz doğru olur. İslâm dünyasında fıkıh alanında yapılan teliflerde ve fıkıh öğretiminde fıkıhın gelişim seyri anlatılırken, bu öğretiyi besleyen farklı kaynaklardan, mesela şehir tarihleri, tabakât, vâkıât, nevâzil literatürü, seyahatnameler gibi paralel verilerden pek istifade edilmez. Bunun için de klasik fıkıhın hem tarihî süreç içinde (dikey) hem de aynı zaman diliminde farklı bölgelerde (yatay) sahip olduğu değişkenlik ve dinamizm çoğu zaman fark edilmez. Dahası, klasik fıkıh kurallarının ve literatürün tek bir coğrafyada ve tek bir zaman diliminde oluşmuş metinler şeklinde algılanmasının önü iyice açılmış olur.

Bu konu üzerinde biraz durmamız gerekir. Ben fıkıh öğretiminde iki şeyin önemli olduğunu düşünüyorum: Birincisi tarihî derinliğe doğru kanalları açmak, yani insan davranışlarının, toplum reflekslerinin tarih boyunca nasıl seyrettiğine, hangi kanallardan beslendiğine dair dikey araştırma; ikincisi de yatay araştırma; yani “aynı hâdiseye aynı zaman diliminde, farklı bölgelerde nasıl anlaşılmış ve nasıl bir kurala bağlanmış?” Bunun araştırması. İlk dönemlerden itibaren Müslümanların ameli hayatını, örf ve âdetlerini ve bunların kurallaşmasını, yani fıkıh birikiminin nasıl oluştuğunu anlarken, tarihten bu tarafa eski Mezopotamya’dan, Ortadoğu kültüründen, Bizans’tan, Yemen’den gelen, Hicaz’ın kadim geleneğinden gelen bir damar vardır ki onu görmek gerekir. İslâm’ın ilk muhatapları olan Hicaz-Arap toplumunun yerleşik örf ve âdetini, değer yargılarını, ortak yaşama tecrübe ve kurallarını bilmek gerekir; bu birincisi. İkincisi de, İslâm benimsenip yayıldıktan sonra Müslümanlar arasında bir ideal, düşünce, kural ve hassasiyetin aynı zaman diliminde farklı coğrafyalarda nasıl anlaşıldığını, nasıl farklılaştığını ve bunun sebeplerini incelemek gerekir. İslâm toplumlarının fikhî hayatı bir *Bedâ’î* nin, *Hidâye*’nin, *Mebisûl*’un satırları arasına sıkıştırılmayacak kadar zengin

ve çeşitlidir. Mesela *Mebsût*’ta fıkıh mantığı ve örgüsü çok güçlüdür. Mezhebe bağlılığın doğurduğu bazı münferit meselelere takılmazsanız, Şemsuleimme Serahsî’nin meselelere ihtatalı bakışına ve fikhî tahlil gücüne hayran olursunuz. Ama buna rağmen anılan fıkıh kitabını İslâm toplumunun bütün fikhî birikiminin tamamını yansıtan bir çerçeve olarak da göremeyiz. Hâl böyle olunca, fıkıhın tarihsel süreçte yaşadığı o dinamizmi, çeşitliliği, pratikte içerdiği alternatif çözümleri, fıkıhın insanî/beşerî boyutunu öne çıkarmak fıkıhı zayıflatmaz, aksine onu güçlü kılar. İşte fıkıhta böyle bir bakış açısı kaybolup da, klasik literatürdeki şekliyle fıkıh belli bir çerçeve içerisine oturtulunca ve bu da öğretim aracı olarak medreselerde okutulunca fıkıh tasavvurumuz tamamen buna göre şekilleniyor ve haliyle fıkıh da tarihe kilitlenmiş oluyor. Halbuki klasik fıkıh literatürü yeni fikhî meseleleri eski kalıplar içinde çözmek için değil, yeni meseleleri çözecek fakihler yetiştirmek, yeni dönemin fıkıh zihniyetini gelenekten kopmadan istikrar içinde oluşturmak için okutulduğunda ancak bir anlam taşır.

c. Son dönemde Batı hukukundaki gelişmelerin de etkisiyle fıkıhın çeşitli alt konularında klasik fıkıh birikimini tanıtan nazariye kitapları telif edilmeye başlandı. Batıda gelişmiş hukuk nazariyelerinin karşısında bizim de teorilerimizin olduğunu ispat edercesine kaleme alınmış furû-ı fıkıh nazariyyâtı kitaplarımız son yüzyıldaki fıkıh külliyatının önemli bir kısmını teşkil etmektedir. Bu telif eserlerin elbette önemi ve birçok yararı var. Ancak bunlar dikkatli okunmazsa fıkıhın tarihten statik bir kesit şeklinde algılanmasına yol açabilir. Şunu demek istiyorum: Evrilerek, değişerek ve çeşitlenerek akan tarihî sürecin uzaktan bir anlık bir resmi, onun taşıdığı seyyaliyet ve dinamizmi görmeyi engelleyebilir. Fıkıhın resmini çekmek bunun için zordur. Kaldı ki, fıkıh resim değil bir akıştır, sürekli akar; akîde gibi değildir. Onun için de her nazariye kitabı, çizilen her resim -ne kadar iyiniyetli çabalar olursa olsun- bir yönüyle fıkıhı dondurucu ve tarihe hapsedici de olabilmektedir.

d. Fıkıh, Müslümanların dinleriyle yaşanan hayatı nasıl uzlaştırdığına dair paha biçilmez bir tecrübe birikimini ve İslâm toplumlarının hukuk kültürünü temsil eder. Bunun için de fıkıh, insanî/beşerî yönü ağır basan sivil ve mütevasi bir ilimdir. Ama biz fıkıhı oryantalistlerin adlandırmasının peşinden sürüklenerek veya modern hukuk bilimine karşı bir alternatif duruş olarak onun adını “*İslâm Hukuku*” yaptık ve onu tarihten bir kesitle de eşitleyerek fıkıhı gereksiz yere iddialı hâle getirdik. İddialı hâle getirmemizin en büyük kötülüğü fıkıha oldu, ona iyilik ve onu yüceltme olmadı. Keşke ecdadımızın çok tabîî, çok mütevazı “*fıkıh*” adlandırmasını yeterli görseydik!

e. Bugün “İslâmî ilimler” diye moda bir adlandırma var. Bu adlandırma zihnimizin İslâmî ilimler, İslâmî olmayan ilimler, dinî ve seküler ilimler gibi bir ayırım yaptığını açıkça ele veriyor. İslâmî ilimlerin ayrı bir mahallesi oluştu. Bununla yetinmedik, İslâmî ilimlerin alt dallarından her birinin de kendine özgü

bir mahallesi var ve onlar da birer birer istiklalini ilan etti. İlâhiyat fakültelerinde sayıları yirmiye yaklaşan ana bilim dalı var. Bunlardan özellikle fıkıh, kelâm, hadis, tefsir, tasavvuf ayrı ayrı istiklallerini ilan ettiler ve kendi duvarlarını ördüler, kendi mahallelerini oluşturdular; aralarında geçişlilik kalmadı. Böyle olunca İslâmî ilimlerin kendi mahalleleri bir bakıma kendileri hayatiyet damarlarını kurutan bir süreci de başlatmış oldu. Bu bizim içtihat teorisine benziyor; müçtehitler içeri kimse girmesin diye, ehil olmayanlar aramıza girmesin diye, etraflarına aşılması neredeyse imkânsız duvarlar ördüler. Fakat o kadar sağlam ördüler ki bu sefer kendileri de dışarıyı göremez, dışarı çıkamaz oldular ve dış dünya kendilerinden bağımsız olarak gelişti. Yani ördükleri duvar başkalarının içeri girmesine engel olmaktan çok, onların dış dünya ile iletişimine engel oldu. Onun gibi alt dalları birbirinden bağımsız olarak gelişen ve sektörleşen İslâmî ilimler de böyle oldu.

Fıkıh düşüncesi, usulü (metot) ve birinci açısından günümüz dünyasının / Müslümanlarının en önemli sorunları olarak neleri görürsünüz? Bu çerçevede kendi fıkıh tasavvurunuz hakkında özlü olarak ne söylersiniz?

Bu sorunuza da biraz ayrıntılı olarak cevap vermek istiyorum.

a. Fıkıh ve fıkıh usulü ilişkisi hakkında birkaç sözle konuya gireyim. Hep birlikte şahit olmaktayız ki, günümüzde fıkıh usulüyle ilgili şöyle bir kanaat hayli yaygın: “Fıkıh usulü yeterli şekilde bilinse biz çözüm üretmekte zorlanmayız ve aslında bütün mesele fıkıh usulünü iyi bilmediğimizden kaynaklanıyor”. Bu anlayış ne derece doğru? Bunu gözden geçirmemiz gerekiyor. Fıkıh usulü genelde fikhî düşüncüyü besleyen ve üreten kaynak veya fikhin çözüm üretme kabiliyetinin imkân ve yöntemi olarak görülse de, bu bakışı tartışılmaz bir doğru görüp bu yüzyılın fıkıhtan beklentilerini bu esas üzerine inşa etmek umulmadık bir hayal kırıklığına yol açabilir. Daha açık bir ifadeyle çağımızda toplum ve birey olarak karşılaştığımız her sorunun çözümünü fıkıh usulünden beklersek tam bir hayal kırıklığı yaşarız.

Fikhin ve fıkıh usulünün tarihî gelişim seyri dikkate alınır, fikhin Müslümanların amelî hayatı olarak ilk günden itibaren belli bir seyir içinde gelişerek olgunlaştığı, fıkıh usulünün de Müslümanların fikhî birikimini ve pratiğini asıllarla irtibatlandırıp metodolojik bir zemine oturttuğu ve sağlamlaştırdığı görülür. Çünkü fıkıh usulü dinin asıllarının sahih anlamını çerçeveleyip âdeta onu zabt u rapt altına alırken netice itibarıyla o güne kadar üretilmiş fikhî bilginin sınırlarını ve imkânlarını da belirleyen bir işleve sahip oldu. Bu işlev aynı zamanda mevcut fikhî birikimi koruma altına alma anlamı da içermektedir. Elbette fikhin oluşumunda Müslümanların dinin asıllarını anlama ve yaşama tarzı da, ilk dönem İslâm âlimlerinin bu hayata zihnî kapasiteleri ile rehberlik etmesi de neredeyse eşzamanlı olarak müessirdir. Diğer bir anlatımla fikhin doğuşunu ve şekillenmesini fıkıh usulüne bağlamak süreci ters işletmek anlamına gelecektir.

b. Fıkıh ilmi nedir? Fıkıh ilmini, Müslümanların ameli hayatının ve bunun arkasındaki temel önceliklerin âlimlerin diliyle kurallaştırılması ve sistematik bir yapıda ifade edilmesiyle ortaya çıkan ilim dalı şeklinde açıklamak yanlış olmaz. İlk bir-iki asır içerisinde Müslümanların yaşadığı hayat ve davranış tercihleri kendiliğinden ortak veya yoğunluklu alanlar ortaya çıkardı. Ortak payda ve kabuller icmâ, tartışmalar ise rey, kavi ve içtihat adıyla saygı gördü ve gücüne göre toplumu şekillendirdi. Burada dinin metinleriyle toplum arasında diyalektik bir ilişki söz konusudur. Önce dinin asılları, sonra İslâm toplumunun ameli hayatı, sonra da Müslüman âlimlerin zihin dünyasında bunların yoğunlaşarak hukuk ve ahlak normları şeklinde topluma geri yansıtılması. Fıkıh oluşumunda bunların hepsi de kendiliğinden pay sahibi oldular. Usûl-i fıkıh ise daha sonradır. “Önce usul vardı, sonra ondan fûru-ı fıkıh doğdu” demek yerine “Önce “fıkhu’l-fıkıh” veya “fıkıhın arka planı” da diyebileceğimiz bir hayat tarzı ve zihniyeti olarak fıkıh vardı. O da Müslümanların dinin asılları olan Kur’an ve Sünnet’i en doğru biçimde anlama ve buna göre hayatlarını düzenleme duyarlılığının sonucudur.” demek daha açıklayıcı olur. Yani, Müslümanların “Allah bizden ne istiyor, neyi yasaklıyor, neyi emrediyor” şeklinde bir ortak hassasiyeti vardı. Bu da kendiliğinden dinin asılları üzerinde tefekkürü, onunla hayat arasında dinamik bir bağ kurmayı sonuçlandırdı. Usûl-i fıkıh ise, Müslümanların geniş bir coğrafyaya yayılan ve giderek çeşitlenen hayat tarzlarını ve davranış tercihlerini, kurallarını, ameli hayata dair yasak veya serbestilerini dinin asıllarıyla, yani Kur’an’la ve Sünnet’le test etme, irtibatlandırma veya olan irtibatını keşfetme ve bunu belli metodolojik esaslara bağlama ameliyesinin adı oldu. Bunu yaparken de -o şartlar içinde haklılığı tartışılmaz- birçok âmil devrede oldu. Bu söylediklerim bir usûl-i fıkıh eleştirisi değil, tarihî sürecin tasviri olarak görülmelidir.

c. İlk “Ahkâmü’l-Kur’an”lar yukarıda söylediklerimi teyit edici bir özellik sergiler. Cassâs’ın *Ahkâmü’l-Kur’an*’ı bunun iyi bir örneğidir. Onlar da ulaşılmış fikhî sonuçların Kur’an’la irtibatını kurma ameliyesine ayrı bir önem verirler. Yani âyetten hangi hükümlerin çıktığı kadar Müslümanlar nezdinde kabul gören fikhî anlayışların veya mezhebî tercihlerin hangi âyetle ne kadar ilişkilendirilebileceği de önemlidir. Ancak siz arka plana ve satır aralarına dikkat etmez de metnin lafzına kendinizi kaptırırsanız, yapılan tercihleri doğrudan âyetten çıkan fikhî anlam gibi anlayabilirsiniz. Bunun için usûl-ı fıkıh, sözün özü, Müslümanların temel davranış tercihlerini sağlamlaştıran ve onların asıllarla irtibatını kuran sâlih bir gayrettir. Ancak onun hakkı olarak sahip olduğu bu koruyucu özelliği esas alınır da bununla yetinilirse, aynı asıllardan yeni fikhî çözümler üretilmesinin imkânları da kendiliğinden daralmış olur. Yani dikkat edilmezse, usûl-i fıkıh yeni durumların gerektirdiği yeni bir fıkıh üretmenin önünde set olabilir; “asıllardan çıkarılabilecek hükümler hep çıkarıldı, başka denilecek olsaydı o da elbet denirdi” şeklinde bütün imkânları tüketen bir anlayış zihinleri istila edebilir. Nitekim tarihî seyir bunun örnekleriyle doludur.

d. Fıkıh usulünde lafız-mana dengesi hayati bir önem taşır. Bir dilin varlığı, o dili konuşanlar arasında belli lafızların belli anlamları taşıması konusunda asgari bir mutabakatın bulunmasını zorunlu kıldığından, fasih Arapça ile indirilen Kur'an lafızlarının zorunlu, mümkün ve muhtemel anlamını belirlemede Arapçayı bilmek, özellikle de Kur'an'ın indiği dönem ve coğrafyada yaşayan Arapçanın dil ve mantık yapısını göz önüne almak vazgeçilmez bir öncelik taşır. Bu aynı zamanda ümmetin din anlayışının merkezinde Kitab'ın yer almasını, onun nesnelliği sağlamada ve dinî hayatı inşa etmede aktif rol üstlenmesini, Kitab'ın anlaşılmasında Müslümanlar arasında her dönemde belli bir ortak paydanın varlığını korumuş olmasını da açıklayan bir husustur. Bunun için usulcüler Kitap'tan ve ona tâbi olarak Sünnet'ten hüküm çıkarma metodlarının çatısını dil kuralları üzerine kurmuşlar ve eserlerinde lafızla ilgili usul kurallarına hayli yer vermişlerdir. Lafzın vaz', kullanım, mânâya delalet ve bu delaletin şekli yönünden çeşitli ayrımlara tabi tutulması ve bunların âyet ve hadislerden örneklendirilmesi, bu yapılırken de dil, dil felsefesi ve mantık alanına giren bir dizi tartışmaların açılması bu sebeptir.

Ancak, lafzın anlam yelpazesini belirlemede dilin kural ve imkânlarından yola çıkmak ön şart niteliğinde ilk aşamayı teşkil etse de ikinci aşamada, anlamı bilinen lafzın nasıl bir şer'î hüküm içerdiğine karar vermek, yani metnin hukukî yorumunu yapmak gerekir. Kitap (Kur'an) açısından ifade edilecek olursa lafzın anlamı şâri'in ne dediği, hükme delaleti ise, usulcülerin deyiimiyle, mükellefin fiili açısından bu hitabın anlamı veya mükellefin fiiline bağlanan şer'î vasfıdır. Artık ikinci aşamada şâri'in ne demek istediğini de kuşatan bir fikhî anlama ve yorumlama söz konusudur. Bunun için dili bilmenin ötesinde fıkıh formasyonu ve içtihat melekesi, engin bir çaba ve birikim gerekmektedir. Kıyamete kadar bütün insanlığa davet içeren ve muhtemel her gelişme karşısında bir diyeceği olan Kitab'ın doğru anlaşılması ve hayata aktarılması için buna ihtiyaç vardır.

Nitekim tarihî süreçte de Kur'an'ın indiği ortamın şartlarından uzaklaşıldıkça literal anlama ve yorumlama ile yetinilmediği, lafzî anlamanın ötesine uzanan tartışmaların hız kazandığı görülür. İstihsan, istislah, istishab, örf, sedd-i zerf'a, masâlih, makâsîd gibi yöntem ve kavramlar etrafında yoğunlaşan ve farklı ekollere göre belli noktalarda öne çıkan usul tartışmalarının ve vurgularının belki de en önemli anlamı budur ve bunlar neticede Kitâb'ın şer'î delil olarak hükme delaletini anlama çabalarıdır.

Müçtehid, Kur'an'da yer alan bir nassın fikhî yorumunu yaparken dil kurallarını göz önüne aldığı gibi Kur'an ve dinin genel ilkelerine ve amaçlarına, olayın özel konum ve şartlarına ve diğer etkin unsurlara defalarca gidiş geliş yaparak bir sonuca ulaşır. Böyle olunca, Hanefî fakihi Ubeydullah el-Kerhî gibi klasik dönem fakihlerinin, "Bir olayla karşılaşıldığında, fikhî yorum alanında geliştirilen bunca zengin birikimi göz ardı ederek, bu tikel olayın hükmünü doğrudan

bir âyet veya hadisten çıkarmaya kalkmanın yanıltıcı olabileceği” şeklindeki uyarılarına hak vermek ve bunu salt mezhep taassubuyla takınılmış bir refleks olarak görmemek gerekir.

e. Konu lafız-mana dengesi içinde hakikati aramaya gelince burada İmam Gazzâlî’nin, Bakillânî’yi izleyerek -ki ikisi de Eşarîdir- Bağdat Mûtezilesinin geliştirdiği “her müçtehidin içtihadında isabet edeceği (tasvîb)” fikrine sahip olduğunu hatırlamakta yarar vardır. Buna göre, herkes niyetinden zaten Allah’a karşı sorumludur. Allah’ın kitabını, Peygamber’in sünnetini anlama yönünde insanların her say ü gayreti değerlidir, doğrudur. Allah insana anlama kabiliyeti, yorumlama kabiliyeti vermiş, insan o gayret içinde olduğu sürece ulaştığı her fikir Allah katında doğruya isabet etmiş sayılır. İnsanların içtihat edebileceği alanda Allah katında tek hakikatin bulunduğunu ve müçtehitlerin bu saklı hakikati bulmak için denendiğini söyleyemeyiz. Böyle olunca, fıkıhta bir metin/lafız vardır, lafzın anlamı ve o anlamın kenarında ikinci üçüncü dördüncü anlamlar da vardır; “makâsîd ilmi”, “istihsân”, “ıstıslah”, “sedd-i zerâyi” gibi bakış açılarının götürdüğü anlayışlar vardır. Bütün bunların hepsi bizim öz mirasımız ve fakihlerimizin devasa eserler bıraktığı alanlardır. Burada Şâtübî, İzz b. Abdisselâm, Karâfî, Tûfî, İbn Teymiyye, Tâhir b. Âşûr ve daha nicelerini rahmetle ve hayırla yâd etmemiz gerekiyor.

f. Fıkıh usulünün sorunlarını konuşurken usulcülerin “şer’î hüküm” anlayışını da tartışmamız gerekiyor. “Nasların sınırlı, olayların sınırsız olduğu, şer’î hükmü koymanın Allah’ın yetkisinde bulunduğu, nasların potansiyel yeterliliği ve olayların şer’î hükmünün naslarda lafız, mefhum ve anlam olarak bulunduğu, içtihat faaliyetinin de yeni bir hüküm koymak değil, mevcut nasları beyandan ibaret olduğu, yani şer’î hükmü keşfedici ve ortaya çıkarıcı bir rol üstlendiği” hususu klasik dönem fakih ve usulcülerinin âdeta ortak görüşüdür. Klasik doktrin esas alındığında, şer’î hüküm ile Kur’an ve Sünnet’in beyan ettiği hükümler kastedilmiş, içtihad da bu hükmü ortaya çıkarma ve onun kapsam alanını belirleme görevi verilmiş olmaktadır. Bu gayet tabii bir durumdur ve ortada ciddi bir sorun da yoktur. Çünkü din bilginlerince yürütülen ve neticede dinî hükmü anlama ve yorumlama faaliyeti addedilen içtihat dar bir alanla sınırlandırılmış, bunun dışında geniş bir alan dinî içtihat alanının dışına çıkarılıp hayatın akışına, serbest yoruma, bireysel ve toplumsal inisiyatif bırakılmış olmaktadır.

Ancak zamanla fıkıh düşüncesinde şer’î hüküm anlayışı bu çerçevede kalmamış; Kur’an ve Sünnet’in doğrudan ve dolaylı anlatımından, örnekendirme mahiyetinde zikredilen talî öğelerden hareketle, hatta bir konuda dinin asıllarında bir açıklama bulunmamasının sağladığı imkân değerlendirilerek üretilen normatif düzenlemelerin tamamı, yani fert ve toplum olarak Müslümanların ameli hayatını düzenleyen bütün kurallar bu kapsamda görülmeye başlanmıştır. Mesela mubahın, şer’î hükmün beşinci kategorisini oluşturması, kıyasın dışında kalan

diğer yöntemlerin de şer'î delillere dâhil olması ister istemez Hz. Peygamber'in beyan yetkisini ümmete ve ümmetin müçtehitlerine taşımış, İslâm hukukunu da âdeta hukukçular hukuku haline getirmiştir. Diğer bir anlatımla, beyan anlayışına bağlı olarak dile getirilen ve kendi içinde tutarlı olan dar kapsamlı şer'î hüküm ve içtihat teorisi üzerine hayatın her alanını kuşatan geniş kapsamlı bir şer'î hukuk anlayışının oturması, bu arada birinciye göre haklı olan içtihat tanımının ve şartlarının ikinci kademedede de aynen korunması gibi bir sonucu kaçınılmaz kılmıştır.

İslâm toplumlarında dinin asılları ile hayatın akışkanlığı arasındaki diyalektik ilişki içinde gelişen hukuk kültürünün tamamının, yani fert ve toplum olarak Müslümanların ameli hayatını düzenleyen bütün kuralların 'şer'î hüküm' kapsamında algılanmasının avantajları yok değildir. Böyle bir yaklaşım, ilk bakışta, tabii bir oluşum kanunu bulunan ve kendi akış seyri içinde kirlenme riski de taşıyan insanlık tecrübesinin dinî öğreti ışığında test edilip kontrolde tutulması ve dinin ilkelerine aykırı düşen sapmaların önlenmesi amacıyla anlamlı ve yararlı görülebilir. Ancak bu ameliye, fukahanın bütün rey ve içtihatlarını da "şer'î hüküm", yani şeriat dairesine aldığından fıkıhla şeriatı eşitlemiş olmaktadır. Bu eşitlemenin tehlikesinin farkında olmayan nice Müslüman yazar fıkıhın tarihsel birikimini ve kendi görüşlerini ihtiva eden kitabının başlığını "... fi'ş-şer'î at'l-İslâmiyye" diye bitirmekte bir beis görmemektedir. Hem bu tutum geleneğin olduğu gibi günümüze taşınması ihtimalini içinde barındırdığı gibi karşılaşılan her olayın cevabının dinde aranması ve bilgi alanı sınırlı olan din bilginlerinin bu konuda yapacağı açıklamaya mahsur kalınması sıkıntısına da kapı aralayacaktır. Sonuçta kaçınılmaz olarak, işler yolunda gitmediğinde ve kurallar toplumsal ihtiyaç ve talebe cevap veremez olduğunda, kuraldan önce dinin kendisi tartışılmaya başlanacaktır. Bugün modern dünyada olup biten de aşağı yukarı böyledir. Üstelik bu konuda dinin doğrudan ve dolaylı ilgi alanlarını belirlemeden, Müslümanların tarihsel tecrübesini din, şeriat ve fıkıh üçlüsüne göre ayırtırmadan atılacak adımlar dinin genel kabulünün ve vicdanlardaki otoritesinin zorlanması demek de olur.

Diyanet İşleri Başkanlığınız esnasında kendi fıkıh tasavvurunuzu uygulayabildiniz mi?

Diyanet İşleri Başkanlığı'nda bürokrasi yönetimi, toplumla ve siyasetle dengeli iletişim, din hizmeti ve dînî temsil yönleri öne çıkmaktadır. Ama kurumun toplumu İslam dininin inanç, ibadet ve ahlak esaslarıyla ilgili olarak doğru bilgiyle aydınlatma görevi de bulunduğundan kurum mensuplarının aynı zamanda İslam'ın sahih bilgi birikimini yakından tanıması da gerekiyor. Kurumun bu misyonunu ise Din İşleri Yüksek Kurulu yerine getirmektedir. Fıkıhî konulara akademik ve salt ilmî yaklaşım ile kurum refleksiyle ve denge politikası izlenerek yaklaşım elbette birbirinden hayli farklıdır. Din İşleri Yüksek Kurulu da, Diyanet İşleri

Başkanları da öteden beri konumları gereği genelde ikinci çizgide yer almışlardır. Ben de farklı bir yol izlemedim ve Kurul ile çelişen bir söylem içinde olmadım.

İlahiyat fakültelerinde İslam hukuku bilim dalının yapılanması ve verilen eğitim hakkında neler düşünüyorsunuz? Sizce daha iyi, ideale yakın bir yapı ve eğitim nasıl olmalıdır?

İlahiyat fakültelerindeki fıkıh eğitimi, buradaki genel eğitim ve öğretimden bağımsız değildir. Günümüz İslâm dünyasında ve Türkiye’de ilâhiyat veya İslâmî ilimler eğitim ve öğretiminde tarih ve toplum perspektifinin yeterince yer aldığını söyleyemem. Buna önem verilmediğinde ise klasik dinî öğreti çoğu zaman tek bir coğrafyada ve tek bir zaman diliminde oluşmuş bilgiler şeklinde algılanmaya başlıyor. Diğer bir ifadeyle genelde ilahiyat, özelde fıkıh araştırmalarında dinî bir bildirimin tek boyutlu, zaman ve mekândan soyutlanmış salt bir metin olarak algılandığına sık sık şahit olmaktayız. Bu ise ilâhiyat araştırmalarının ve öğretiminin kendi ördüğü duvarların içine hapsolması demektir. Mesela bize gelen dinî bilgi malzemesi, söz gelimi hadis malzemesi ve ilk asra ait rivayetler birden bağlamından koparılıp metinleştiriliyor ve soyutlaştırılıyor. Halbuki fıkıh usulünde şer’î deliller adlandırılırken Kur’an değil “Kitâb”, hadis değil “Sünnet” terimlerinin seçilmesi boşuna değildir.

Tarih, dinlerin ve insanlığın tarihi, antropoloji ve sosyoloji gibi ilgili ilim dalları ile kesişme noktalarında ortak çalıştaylar yapılmasında yarar vardır. Yani, fıkıh araştırmaları ve öğretiminin tarih, antropoloji ve sosyoloji gibi yakın disiplinlerle sürekli temas hâlinde olması lazım. Aslında ilâhiyat fakültelerinde sosyal tarih, sosyoloji, antropoloji gibi derslerin olmayışı bana göre ciddi bir eksiklik. Bunlar Kur’an’ı, dinleri, fıkıh anlamada son derece önemlidir. Sözün özü, fıkıh eğitiminde sosyal bilim metodolojisinin devrede olmasını önemsiyorum.

Diğer taraftan ilahiyat alanının akademik dünyaya ait genel kıtas ve denetim ölçütlerinden öte özel bir tarassut altında olmasını, hatta farklı kesimlerin farklı yönden kaygılarının odağında olmasını da son derece yanlış buluyorum. Böyle bir atmosferde bilgi üretimi olmaz; çark boşa döner, emek, imkan ve zaman boşa harcanır. Böyle bir ortamda yapılan fıkıh araştırmaları da böyledir. Günümüzde Müslümanların birbirlerine bakarak girdiği dindar görünme yarışı, toplumdaki prototip ilâhiyatçı/dindar görüntü ve söylemi beklentisi elbette ilahiyat ulemasını da etkilemektedir. Böyle bir ağır baskı altında kalan ulemanın özgür düşünmesi ve bilgi üretimi ne kadar zor olsa da, İslâmî ilimler alanında özgün ve özgür çalışma ortamının desteklenmesine ihtiyaç vardır. Yoksa bu boşluğu, ekranlara yansıyan ve belli bir müşteri potansiyeli de bulunan savrulmuş ya da gizemli tuzaklara dönüşmüş dinî söylemler dolduracak, ulema da bu sefer karşı duruşunu pekiştirerek kendini tarihin dışına itmiş olacaktır.

Daha öze ait bir şey demem gerekirse, fıkıh “İslam Hukuku” olarak okutulacak, bu yapılırken de Müslüman toplumların hukuk tarihine ait kesitler İslam Hukuk doktrinini temsil edecekse, o zaman bu eğitimin doğru adresinin ilahiyat fakülteleri mi hukuk fakülteleri mi olduğunu soğukkanlı bir biçimde konuşabilmeliyiz. Fakat iki kesimin de böyle bir tartışmaya hazır olduğunu düşünmüyorum. İlahiyat fakültelerindeki mevcut haliyle İslam hukuku eğitimi, oryantalist ve seküler bir ilim anlayışın ana direğini temsil etmektedir.

Bu konuyu biraz daha açmam gerekirse, fıkıh öğretimi bütün alt konularıyla ilâhiyat fakültelerinin bünyesinde olduğu sürece bu sorun hiç eksik olmayacaktır, ikilem ve çıkmaz sokak kaçınılmazdır. Aslında ilâhiyat fakültelerinin hâlihazır durumu dünyevileşme tuzağının temel bir ayağı olarak da görülebilir. Fıkıhın ilâhiyat fakültelerinde dış dünyadan ve vâkıdan tecrit edilerek okutulan bir bilim dalı olmasının sorgulanması ve fıkıha daha entegre bir yol açılması düşünülmelidir. Hal böyle olunca fıkıh öğretimi, alan ayırımı yapmaksızın ve hukukun da konularını ele alarak ilâhiyat fakültelerinde yapıldığı ve kâğıt üzerinde kaldığı sürece fıkıh, kendi ördüğü duvarlar arasında kalan bir hukuk sistemi üretme gayretini hiç eksik etmeyecek, bu da sekülerleşmeyi tersten besleyecektir. Halbuki fıkıhın misyonu olup bitene gözünü kapayarak soyut bir söylem geliştirme ve model üretme değil, hayatla iç içe olarak, dinle hayat arasında köprü kurarak insanlara rehberlik etmedir. Fıkıh hayattan kopuk, tatbikattan kopuk, masa başında ve teoride yeni bir model üretimi için çabaladıkça kendini yiyip bitirir. Çünkü fıkıh soğukkanlı duruş ve bakış ister; tepki, kavga ve öfke içerisinde fıkıhın alternatif çözümler üretme kabiliyeti de hayli dumura uğramış demektir. Öfke dili ile fıkıh üretilmez, inatlaşma ortamında fıkıh düşüncesi gelişmez. Birey ve toplumun huzur ve sükûnunu sağlayacak ameli hükümleri üretmeye memur fıkıh, sadece doğruluğuna inanılsın diye üretilmez, ideoloji konusu hiç değildir. Bu konuyu sükûnet içinde tartışabilirsek, fıkıhın nerede ve nasıl okutulması gerektiği konusu da kendiliğinden belirginleşir.

Türkiye’de İslam hukuku çalışmaları ile Müslümanların fetva ihtiyaçları; öğretilen ile yaşanan arasında bir kopukluk olduğu eleştirisi yöneltiliyor; bu çalışmaların Müslümanların yaşadığı hayata dokunması için ne yapılmalıdır?

Bugün bırakın öğretilen fıkıhla yaşanan hayat arasında kopukluğu, dahası İslam coğrafyasında kendi ellerimizle inşâ ettiğimiz ve hayata aktardığımız Müslümanlık tarzı ile İslâm dininin yüce değerleri arasındaki kopukluk hayli su yüzüne çıkmış durumdadır. Asıl sorun bu ve bahs-i diğer. Dini bilgi ile hayat arası ilişkiye gelince; Kur’an ve Sünnet’in getirdiği dinî bilgi etrafında oluşan dinî ilimlerin tarihte üstlendiği birinci görev, geçmişle ilgili olup önceki asırların dinî anlayış, bilgi ve geleneğini yeni nesillere aktararak sağlam bir dinî gelenek oluşturma idi. Buna eşdeğer ikinci görev ise mevcut durum ve gelecekle ilgili olarak din konusunda derinlikli bir tefekkür ve zihniyet oluşumunu sağlama, dinle hayat

arasında canlı bir bağ kuracak ve içinde bulunulan dönemin sorunlarına çözüm üreterek ilim insanlarını ortaya çıkarma idi. Dinî ilimler asırlarca bu iki rolünü de büyük oranda yerine getirdi; toplumsal değişimleri dikkatle izledi, yeni bölge ve dönemlerde ortaya çıkan yeni meseleleri tartışmaya açtı, dinî bilgiyi yorumladı ve neticede İslâm coğrafyasında zengin bir dinî tefekkür oluştu. Ancak dinî ilimlerin ve ekollerin içinden geçtiği evreler ve dinî literatürün üstlendiği roller sonunda İslâm toplumlarında “dinî bilgiye dair bilgi” mahiyetindeki dinî ilimlerin de dogmatik hal aldığı, kitabî bilgilerle hayatın akışı arasındaki makasın giderek açıldığı, dinî ilimlerin giderek durağanlaşma, içe kapanma ve kendini tekrar sürecine girdiği inkâr edilemez. Bu ise İslâm dünyasının, İslâm medeniyetinin o parlak dönemlerindeki bilgi arayışını, düşünce ufkunu yitirmesi, yeni nesillerin aynı kıvamda yetişmesi yolunun tıkanması demektir. İslâm ülkelerinin özellikle son iki yüzyılda yaşadıkları sonrası fıkıh mezheplerinin kamusal alana, hayata ve topluma bakan yönünün hayli zayıfladığı ve son derece işlevsiz hâle geldiği görülmektedir. Günümüzde mezheplerin siyasal ve uluslararası arenada farklı rollere koşturulması ve mezheplerin çatışma ortamına sürükleyici bir kimlik inşasına araç kılınması, mezheplerin ve dolayısıyla fıkıhın kamusal alanda eski rollerine kavuştuğu anlamına gelmez. Fıkıhın klasik doktrinini temsil eden mezhep fıkıhları ile yaşanan hayat arasındaki makasın son dönemde iyice açılmış olmasıyla eş zamanlı olarak İslâm ülkelerinde kamu hayatının tanziminde Batı tarzı hukuk eğitimi, hukuk kurumları, kanunlaştırma ve yargı teşkilatına gidilmesi, mezhepleri yeni dönemde kamu alanında işlevsiz hâle getirmiştir.

Günümüz fıkıh uleması genelde güncel sorunlara klasik literatürdeki bilgileri aynen aktararak cevap verdiğini düşünüyor; hiçbir riske girmemeyi, yani elini taşın altına koymamayı tercih ediyor. Bu tutumun elbette derin bir geçmişi var. İslâm ilâhiyatı alanındaki bilgilerin klasik dönemde aldığı şekil, fıkıh ilmini merkeze alarak konuşmak gerekirse, Müslümanların dinî kimlikleriyle hâkim unsur olarak yönetici olduğu, dâr (ülke) kavramının dinî mensubiyetlere dayandığı, hak ve özgürlüklerin buna göre belirlendiği dönemlerde şekillenmiş, o dönemden sonra da klasik metinler daha çok eğitim ve öğretim malzemesi olarak geliştirilmiştir. Günümüzde bu şekilde eğitim alan ve yaşanan çağın realitesine hayli uzak düşen din âlimlerinin klasik öğretiye sadık kalarak bu yüzyıl insanına dinî gelenek adına çözüm sunmakta zorlanıyor olması şaşılacak bir durum değildir. Günümüz İslâm ulemasının İslâm’ın itikat ve ibadet alanında hayli rahat konuşabilirken, insan hakları, hak ve özgürlükler, demokrasi, ötekinin/azınlığın hakkı, ekonomi, kamu hukuku, ceza hukuku, ticaret, aile/evlilik/çok evlilik gibi birçok güncel konuda hem iç dünyasında hem söyleminde gelgitler yaşıyor olması ve arkaik bir söyleme sahip bulunması esasında şahsî bir kusur olmaktan öte, bu yaklaşım ve yöntemin yol açtığı zorunlu bir sonuçtur.

Mesela klasik İslâm literatüründeki siyaset doktrini, o günkü âlimlerin kendi dönemlerinin siyaset tecrübesini yansıtan bilgileri dinin asıllarındaki genel ilkelere test edip buluşturması ile oluşmuştur. Bunda da haliyle dönemin siyaset kültürü ağır basar; bu ekseninde bilgi üretilmiştir. Şimdi bugünkü dünyaya siyaset, demokrasi ve özgürlükler alanında ve İslâm adına bu eski bilgiyle hitap ederseniz, tıpkı insanlığı hür-köle ayırımı, vatandaşlığı Müslüman-zimmi ayırımı içinde ele almış gibi olursunuz. Artık ne köle ne cariye kalmıştır. Temel insan hakları vardır ve biz bugün böyle bir noktaya gelmişiz. Öyleyse burada şöyle bir soru sormak gerekiyor: Yüce Mevlâ köleliğin, cariyeliğin kıyamete kadar süreceğini ve devam etmesini istedi de yoksa biz aksini mi yaptık? Böyle bir iddiada bulunmamız ne kadar mümkün ve doğru? Konu hayatın akışı ile alakalıdır. Bu konu, dinin ana meselesi olarak ele alındığı zaman, işin içinden çıkmak zorlaşır. Mâkul olan şudur: Kölelik toplumda varsa ona göre insanî-ahlâkî davranış kuralları getirirsiniz, olmayacaksa da olmaz. Kalkan köleliği, sırf o bilgiler boşa düşmesin, karşılıksız kalmaması diye yeniden icat edecek değilsiniz. Burada hür-köle, Müslüman-zimmî ayırımının şekline takılıp kalamayız; davranışlarda şekiller değil, ahlâkîlik ve hakkaniyet önemlidir. Mesela günümüz fakihi faize veya aile hukukuna dair bir açıklama yapacaksa bunu tarih ve toplum bilincinden uzak durarak yapabilir mi? Fakih-i zamanın cevap olarak klasik literatürden muhataba aktardığı kuralların tarım ve trampa ekonomisiyle, evliliğin velayet-mülkiyet çerçevesinde ele alınışıyla irtibatını görmesi gerekmez mi? Ya da hepimiz kendi dönemlerine göre gayet yerinde olan bu cevapların hayatın akışı sonu günümüzde karşılığının zayıfladığına veya hiç kalmadığına dikkat etmeyecek miyiz? Bu soruları ciddiye almadığımızda kopukluk kaçınılmaz olur ve kendi dar alanımızda ürettiğimiz sanal itibar ve geçerlilikle devrimizi tamamlamış oluruz.

Öğretilen/aktarılan fıkıhla hayat arası kopukluk arttıkça dindarlığın özü olan samimiyet, ahlak ve ihsân bilinci de yara almaya başlıyor. Çünkü fıkıh kuralları hangi alanlarda daralmış ve hayatı zorlaştırmışsa oralarda hile-i şeriyelerin hayli arttığı bir vakiadır. Faizli işlemler, talak sözleri, yemin konuları hiyel literatürünün en önde gelen alanlarıdır. Hayatı zorlaştıran, ahlâkî ve sosyal bakımdan kaçınılmaz taleplere cevap veremeyen bir fıkıh normunun geçerlilik şartlarını yeniden düşünmek, gerektiğinde o kuralı değiştirmek yerine, kuralı sabitleyip onu işlevsiz kılacak bir dizi hile üretmek sadece fıkıh düşüncesini dondurmakla kalmıyor, ciddi bir ahlâkî bunalıma da işaret ediyor. “Hiyel” kültürü, esnetilemez şekilciliğin ve literal okumanın ürettiği, ulemayı ve toplumu zorladığı bir çıkmaz sokak olarak görülür veya ahlakilik açısından bir tartışmaya konu edilirse haksızlık edilmiş olmaz. Çünkü hiyel kültürünün dışarıdan nasıl algılandığı sorunu bir tarafa, bu kültürü içselleştirerek alınan din/fıkıh eğitiminin bireyin iç dünyasında ciddi tortular bırakması kaçınılmazdır.

Son yıllarda ilahiyat fakülteleri sayısının artışıyla birlikte İslam hukuku alanında da çok sayıda tez çalışması yapılıyor. Sizce özellikle üzerinde durulması gereken, “keşke çalışılsa / daha fazla çalışılsa” dediğiniz konular, dönemler, kişi veya kurumlar var mı?

Yüksek lisans ve doktora tezleri konusunda tam bir kargaşanın ve kafa karışıklığının olduğunu söylersem haksızlık etmiş olmam. Sadece tez konuları değil, izlenen yöntem ve gözetilen amaçlar da çoğu zaman sorunlu. Üzülererek belirtmem gerekirse ilahiyat fakültelerinin nicelik olarak hızlı gelişimi, üstlendiği yeni misyonlar ve yaşanan süreçler, aradan bunca yıl geçmesine rağmen akademik bir geleneğin yerleşmesine fırsat vermedi; bu durum belli bir ilmi geleneğe sahip olan köklü birkaç fakültemizi de etkiledi. Fakültelerimiz dün kuruluyor bugün kalabalık yüksek lisans ve doktora sınıflarıyla akademik unvan dağıtımı peşine düşüyor.

İlahiyat alanında yapılacak tezler, izlenecek yöntem, kaynaklar, amaçlar, dış dünyada bu alanda yapılanlar gibi birçok konunun masaya yatırılacağı ve özgürce tartışılacağı toplantılar/çalıştaylar yapıp önce mevcut gidişatın, olup bitenin analizinin yapılması gerekir. Bu durum tespitinden sonra da neler yapılabilir, bu konuşulmalı. Ortak ve bir birini tamamlayan tezler projelendirilmeli. Gönülüm ister ki her bir fakültemiz başını içine gömüldüğü tarihten birazcık kaldırsın, elli küsur İslam ülkesinden birini izleyen ve buradaki ilim merkezleriyle iletişimde olan merkezler/enstitüler açsın, Batı’daki ilgili merkezlerle iletişim kursun. Bu yapılsa önlerine güncel birçok çalışma alanı çıkacaktır. İSAM’ın neşrettiği tezler kataloğu ve veri tabanları bugüne kadar ne yaptığımızı gözler önüne serdi; zaafılarımızı görmemize yardımcı oldu ve ayrıca bu söylediklerimin nasıl mübrem bir ihtiyaç olduğunu açıkça gösterdi. Bunlar yapılmazsa aynı konuda giderek sıkışmanın olacağı, tedahül ve tekerrürlerin sıkça yaşanacağı, daha da önemlisi bilim dünyasına pek katkı sağlamayan emek ve zaman israflarının yaşanacağı apaçık ortada.

Ben burada esasa yönelik başka bir şey söyleyeyim: “Yeni Türkiye” imajının öne çıktığı günümüzde, “bilimin genel geçer standartlarına göre kurulmuş, uluslararası nitelikte ve gerekli altyapıya sahip birkaç ilâhiyat fakültesinin bulunması, diğer ilâhiyat fakültelerinin ise din hizmeti ve öğretmenlik gibi daha özel amaçlara göre planlanıp buna uygun bir programın geliştirilmesi” şeklinde bir yol haritasını da bugün artık konuşmak zorundayız.

İslam dünyasında Şeriat’ın / fıkıhın bir hukuk sistemi olarak uygulanması imkanı ve teşebbüsleri hakkında neler düşünüyorsunuz? Mevcut örnekleri nasıl değerlendirirsiniz?

Günümüz İslam ulemasının fıkıhı ele alış biçiminden adeta onların fıkıhı tarihte olmuş ve bitmiş, yaşanmış ve devrini tamamlamış bir hadise olarak gördüğü sonucu çıkarılabilir. Günümüz ilahiyat fakültelerinde, anabilim dalları dağılımı

ve müfredatının da yönlendirmesi sonucu, hali hazır İslâm dünyası ile ilgilenen bir bilim dalı neredeyse hiç yok. İlim dallarının çoğu kendini tarihe hapsetmiş, bir kısmı da hayli kuramsal kalmış durumda. Halbuki her bir ülkedeki hayatın akışıyla, sorunlarla, müesseselerle, yaşanan dinî hayatın değişik veçheleriyle, dinî cemaatleşmelerle ilgilenilmesi, bunların değerlendirilmesi gerekiyor. Mesela İslam hukuku bilim dalı, ibadetler, İslâm iktisadı ve katılım bankacılığı, ticaret ve borsa gibi canlı ve acil ilgi bekleyen alanlar hariç hukukun üst ve genel alanıyla, İslam toplumlarında hukuk düşüncesinin gelişimi ve kanunlaştırma hareketleriyle, kamu alanıyla yeterince ilgilenmez. Bu gibi alanlarda iddiasını yitirmiş görünmektedir.

İslam ülkelerinin bugün fıkıh/şariat olarak gördüğü ve yaşatmaya çalıştığı hususlar genelde erkeklerin birden fazla kadınla evliliği, mirastan kadına göre iki kat pay alması, boşama hakkını tekelinde tutması, katılım bankacılığı, helal gıda veya sınırlı malların zekatıyla oluşturulan zekat fonları gibi belli alanlarda sıkışmış durumdadır. Elbette bu durumu son yüzyılda İslâm ülkelerindeki seküler-dinî tutum arasındaki gerilim tarihi içinden okumak ve anlamak gerekir. Bunu yaparken fıkıhın mahiyetine dair köklü bir tartışmaya da ihtiyaç vardır. Bu gerçekleşmeden İslam ülkelerindeki bu tür kıpırdanmaların ve mevzî atakların fıkıhın geri dönüşüne kapı aralaması pek mümkün olmaz. Hatta bu görüntü yanlış bir fıkıh algısının baş sorumlusu ve fıkıhın hayattan çekildiğinin habercisi sayılmalıdır.

Fıkıhla ilgili ne tür projeler yürütülmelidir? Yahut şöyle soralım: Siz fıkıhla ilgili bir proje yapmak isteseydiniz öncelikle neleri yapardınız?

Fıkıhı Müslüman toplumların hayatlarını İslâm'ın ana kaynaklarına aykırı düşmeksizin yürütme çabasının sonucu ortaya çıkmış, süreklilik içinde değişimle bugüne gelen ve devam eden canlı bir tecrübe olarak gördüğümünden fıkıhın klasik doktrinini, farklı dönem ve bölgelerdeki uygulama örneklerini, İslam ülkelerinin hali hazır fıkıf potansiyelini ve tatbikatını ayrı ayrı önemsiyorum. Fıkıhla ilgili yürütülecek projelerin sadece klasik teoriye yönelmesinin son derece yetersiz kalacağını düşünmekteyim. Hatta fıkıhın ibadet ve davranış ahlaki kısmının ilâhiyat; hukuk, iktisat, siyaset, ticaret vb. kamusal kısmının ise üniversitelerin ilgili birimleri ile iletişim içinde projelendirilmesi belki de daha doğru olacaktır. En azından bunu konuşabilmeliyiz. Değilse herkes kendi vadisinde yürüyecek, hayat devam edecek, fıkıh araştırmacıları ise başını kaldırıp etrafa baktığında ürettiklerinin toplumda karşılığının bulunmamasının ve kendi kurduğu sanal bir dünyada zamanını tüketmesinin tedirginliğini hep yaşayacaktır.

TDV İslam Ansiklopedisi'nin hazırlanmasında baştan itibaren görev aldınız ve İslam hukuku ilim heyeti üyesi yahut başkanı olarak alanla ilgili maddelerin yazımında büyük katkınız oldu. Bu maddelerin yazımında izlediğiniz usul ve üslub hakkında neler söylersiniz? Ortaya çıktığı şekliyle maddeleri nasıl buluyorsunuz?

Bu maddeler İngilizce olarak telif veya tercüme edileceği zaman hangi değişikliklerin yapılmasını gerekli görürsünüz?

TDV *İslam Ansiklopedisi*’ni son dönemde hem dinî ilimler alanının hem de TDV’nın hizmet yelpazesinin en başarılı projelerinden biri olarak görmekteyim. Birçok ilim adamı hayatını adeta bu eserin hazırlanmasına vakfetti. Ansiklopedinin fıkıh heyetinde yıllar süren görevimin bana çok şey kazandırdığını, benim için bir mektep olduğunu burada söylemeliyim. Fıkıh maddelerinde klasik fıkıh literatüründeki bilgi birikimi doğru şekilde ve özetle verilmiştir. Fıkıh maddelerini bu açıdan başarılı buluyorum. Ancak kavram ve kurumlarla ilgili birçok fıkıh maddesinde İslâm öncesi döneme ait tarihî arka plan hakkında yeterli bilgi bulunmadığı, diğer dinî hukuklarla yeterli karşılaştırma yapılmadığı, on dört asırlık İslâm dönemindeki fikhî görüşlerin ise zaman zaman nazariye/doktrin halinde çerçevelenerek tek bir zaman dilimine aitmiş gibi sunulduğu görülür. Yani, birisi daha önce temas ettiğim fetâvâ, vâkıat, nevâzil literatürü, doktrindeki bilginin uygulamaya nasıl yansıdığı, teori-pratik arasındaki farklılaşmanın analizi, Osmanlı dönemi uygulamaları, son yüzyıldaki gelişmeler ve İslam ülkelerindeki hali hazır durum gibi hususların fıkıh maddelerinde yeterince yer bulmadığı eleştirisini yaparsa haksız değildir. Fıkıhta mezhep farklılıkları kadar mezhep içi farklılıklar, zaman ve bölge farklılaşmasının fikhî görüşlere etkisi de önemlidir. Fıkıhın dinamik yapısının fark edilebilmesi için bu noktalar üzerinde ayrı ayrı durulması gerekir. Birçok fıkıh maddesinde literatürün bibliyografya içine alınması yerine madde içinde o konuya dair literatürün verilmesi, bibliyografyanın da daha teknik kalması ve kısa tutulması iyi olurdu. Ayrıca fıkıh maddeleri de dahil olmak üzere maddelerin telifinde zaman zaman akademik yöntemden uzaklaşıp savunma ve tebliğ dilinin öne çıktığı veya kaynaklarda geçen bilgilerin değerlendirme/eleştiri yapılmaksızın olduğu gibi aktarıldığı görülebiliyor. Biyografi maddelerinin telifinde klasik literatürdeki menakıb kültüründen uzaklaştığımız söylenemez. Son yirmi-otuz yılda İslâmî ilimler alanında içeride ve dışarıda çok önemli ilmî araştırmalar yapıldı, klasik döneme ait yazma eserlerin tahkikli neşri yapıldı. Öyle anlaşıyor ki, birçok maddenin bunlar da görülerek yeniden yazılması gerekiyor. Bütün bunlar ansiklopedinin genel ilmî düzeyini ve önemini gölgeleyecek boyutta olmasa da ansiklopedinin yeni baskılarında ve tercümelerinde bu hususların göz önüne alınmasında yarar görüyorum.

İSAM tarafından yayımlanan bir ilmihal çalışması yapıldı; sizin de burada önemli bir katkınız oldu. Bu ilmihali diğerlerinden ayıran hususiyetler neler?

İlmihaller, hayatını dinin emir ve önerilerine uygun şekilde yaşamak isteyen insanımızı bu konuda bilgilendirme ve onlara rehberlik etme amacıyla telif edilirler. İlmihallerin hayat şartlarındaki değişim, bireysel ve sosyal alanda ortaya çıkan yeni sorular ve ihtiyaçlar karşısında sürekli güncellenmesi gerekir. Geleneğimizde de öyle olmuştur. Ne var ki günümüzde İslam dini hakkında Doğudan Batıdan,

geçmişten günümüzden birçok yazarın eseri, tefsir ve hadis kaynaklarının tercümeleri sadece raflarımızı doldurmakla kalmıyor, dinini ana çizgisini öğrenmek ve hayatını bu çerçevenin dışına çıkmaksızın yaşamak isteyen insanımızı da birçok tereddüte sevk ediyor. Halbuki ilmihaller akademik çalışma ve alternatif görüş arayışında olan araştırma eserleri değildir. İlmihaller geleneğimizde genel kabul görmüş görüşleri ve sevad-ı a'zam'ın yolunu öne çıkararak dinin pratiğinde asgarî müşteregi sağlamaya çalışmışlardır. Biz de bir grup ilim adamı ile bu anlayışı temsilen ama diğerlerine göre daha kapsamlı, yeni dünyanın soru ve sorunlarını göz ardı etmeyen bir ilmihal hazırladık. Benzerlerinden farklı olarak sosyal hayat, çalışma hayatı, hukukî ve ticarî hayat, siyasal hayat gibi toplumsal hayatla ilgili konulara geniş yer verdik. Hanefî fıkıhı esas alınarak, diğer mezheplerin de farklı görüşlerine yer verilerek hazırlanan bu eserde belki en önemi husus, fıkıhî kural ve görüşlerin delillerine, bazen de bu delillerin tartışmasına girilmesidir. Eserin bu yönüyle ilahiyat öğrencilerimize ve din görevlilerimize hayli faydalı olduğunu düşünüyorum. Şunu da ekleyeyim, yaklaşık yirmi sene önce bu eseri hazırlarken onun her on yılda bir güncellenmesi ve yeni konuları ihtiva etmesi gerektiği kanaatindeydik; ama buna imkan olmadı.

Kur'an Araştırmaları Merkezi'nin (KURAMER) misyonunu nasıl tanımlıyorsunuz? Bu kurumun, genelde İslâmî ilimler özelde fıkıhla ilgili bakışı, hedefleri, yapmak istedikleri nelerdir?

Günümüz İslâm dünyasında insanımızla din arasında, Müslüman zihinle Kur'an-ı Kerim arasında kalın perdeler oluştu. Kur'an, Müslümanların İslam anlayışı üzerindeki geliştirici konumunu önemli ölçüde yitirdi. Kur'an sadece savunmacı ve tepkisel reflekslere dayanak yapılmakla kalmadı; kimi zaman esrarlı bilgilerle ve şifrelerle dolu anlaşılabilir bir Kitap da oldu. İslam dünyası kutsal kitabı Kur'an'ı kendi çağında anlamaya yeterince eğilmedi.

Halbuki Müslümanların Kur'an'ı anlamaya matuf telif, eğitim ve araştırma faaliyeti on dört asırdır her dönemde mevcut olmuş ve bugüne bu alanda zengin bir literatür kalmıştır. Özellikle ilk dönemlerde Müslüman âlimlerin Kur'an, sünnet, siyer, tarih, Mushaf tarihi, Kur'an'ın muhtevası, Kur'an ilimleri gibi alanlarda bize aktardığı zengin bilgi malzemesi ve telif ettiği özgüveni yüksek eserler bugün araştırmacılarımızdan hak ettiği ilgiyi ve istifadeyi beklemektedir. Öte yandan bu eserler bize göre daha erken tarihlerde Batılı araştırmacıların dikkatini çekmiş, bunlardan yararlanan ve kendi kutsal metinleriyle de mukayeseler içeren çalışmalara ağırlık verilmiş, farklı saiklerle de olsa Kur'an alanında araştırma merkezleri ve çalışma ekipleri oluşturulmuş, bilimsel düzeyi yüksek çeşitli yayınlar yapılmaya başlanmıştır. Bugün Batı dillerinde Kur'an araştırmaları alanında, hiçbir bilim insanının bigâne kalamayacağı devasa bir literatür ortaya çıkmıştır. İslam dünyasında artık bu yayınların farkında olunmasının, gerekiyorsa onlarla yüzleşilmesinin, bu alanda yerli fakat uluslararası düzeyde araştırma projelerinin hayata geçirilmesinin,

yapılan bilimsel yayınlarda didaktik, tepkisel ve savunmacı üslubu terk etmenin zamanı gelmiştir.

Günümüzde, Kur’an’ın zengin anlam dünyasının yoksullaştırılmasının sebeplerini araştırmak ve mesajının doğru anlaşılmasının önündeki modern, tarihî, kültürel ve dinî engelleri derinliğine tahlil etme, Kur’an mesajını, içinde yaşadığımız çağın insanı için anlamlı bir bilgi ve referans kaynağı olarak önemseme ve yorumlama Müslümanların omzunda ağır bir sorumluluk olarak durmaktadır.

İşte bu sorumluluğu derinden hisseden kimselerin bir araya gelmesiyle başlayan bir arayış İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi bünyesinde bir araştırma merkezi kurulmasıyla sonuçlandı. Resmî ismi “İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi Kur’an-ı Kerim Araştırmaları Uygulama ve Araştırma Merkezi”, kısa ismi “Kur’an Araştırmaları Merkezi” / KURAMER olarak belirlendi.

Merkezin amacı, sadece Kur’an konusunda araştırmalarla sınırlı değildir. KURAMER Kur’an’ın bilimsel verilere dayalı olarak anlaşılması için Mushaf tarihi, dil, siret, tarih, hadis, akaid, tefsir, fıkıh, kelam/İslam felsefesi gibi alanlarda Kur’an’la da irtibat içinde akademik çalışma ve araştırmalar yapılmasını, yayınlanmasını ve ortaya çıkacak ürünlerin seminer, sempozyum, konferans gibi bilimsel ve kültürel etkinlikler aracılığıyla insanlara ulaştırılmasını sağlamak ve desteklemeyi hedeflemektedir.

Yöntem olarak ise, bütün bu ilmi çalışma ve araştırmalar yürütülürken hakikatin tek temsilcisi olmak gibi kibirli ve problemlili bir iddiadan uzak durulup hakikat arayışı içinde olmanın kendi başına en değerli şey olduğu bilinci içinde hareket edilmesi, araştırma ve yayınlarda ilmi esaslara ve yönetime bağlı kalınması benimsenmiştir. Her bir araştırma konusu ele alınırken geleneğin zengin birikimini önemseyen, günümüz ihtiyaçlarının farkında olan, modern dönemde yapılan ilmi çalışmaları dışlamayan ve önyargı ile bunları yok saymayan bir anlayışın, aynı zamanda sorgulayıcı bir bakış açısının, gerektiğinde tarihî ve fikrî miras ile yüzleşmekten kaçınılmayacak bir ilmi dirayetin bulunmasını arzu etmekteyiz.

Henüz akademik hayatının başında bulunan genç araştırmacılara tavsiyeleriniz neler olur?

Bugün İslâm dünyasında öne çıkan üç farklı Müslüman ulema grubundan söz edebiliriz. İlki on dört asırlık gelenekteki bilgiyi yenilemeksizin bugüne aktaran ve hayat tarzımızı buna göre oluşturmayı öneren katı gelenekçi anlayışa sahip ulemamız. İkinci grup Müslümanların tarihsel tecrübesini ve bilgi birikimini yok sayarak Kur’an ve Sünnet’in lafızlarını ilk yüzyıllardaki şekliyle anlamada ısrar eden Selefî ulema. Selefî akım, kendi düşünce dünyasını hatta kavgasını desteklemek için ayet ve hadisleri bağlamından ve gelenekten kopararak kullanmaya başladı ve bu tutum dünyadaki İslam algısını da derinden sarstı. Üçüncü grubu ise dini

sadece vicdan boyutuyla sınırlayan, günlük hayattaki etkisini ve görünümünü kabullenmek istemeyen seküler Müslüman ulema oluşturuyor.

Yolun başındaki genç araştırmacılara bu ve benzeri gruplara kapılmadan, dinî cemaatleşmenin imkan sunarken ayrıştıran gizemli-gerilimli ortamından uzak durarak ilmî araştırmanın arı-duru ve tabîî yolundan yürümelerini, araştıran ve sorgulayan bir yöntem izlemelerini, farklı görüş ve yorumlarla karşılaştırmalı çalışmalar yapmalarını, bir de din arkeolojisi ve tarihine gömülüp orada izini kaybettirmek yerine günümüzde olup bitene kadar iz sürmelerini önerir, yollarının bahtlarının açık olmasını dilerim.

Vakit ayırdığınız için teşekkür ederiz.

Mülakat ve düzenleme

Tuncay Başoğlu